

УДК 811.161.2'27'42

Данилевська О. М.

СЛОВА-СВІДКИ В ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ КНИЖКИ

У статті на матеріалі творів сучасних українських письменників для дітей проаналізовано використання хронологічно маркованої лексики, зокрема так званих слів-свідків, за допомогою яких створено образи певної історичної доби. Обґрунтовано особливий комунікативний статус такого екстралінгвального чинника, як розрив у часі між актом текстотворення та сприйняттям, що увиразнює нерівноправність учасників дискурсу, опосередкованого дитячою книжкою. Висвітлено роль слів-свідків у механізмах впливу в комунікативних моделях системи «дорослий – дитина».

Ключові слова: соціолінгвістика, лінгвістика тексту, дискурс дитячої книжки, хронологічно маркована лексика, комунікативні моделі в системі «дорослий – дитина».

Аналіз процесів засвоєння дітьми соціальних норм спілкування, мовного етикету, їх мовного дорослішання дає підстави твердити, що підлітковий соціолект загалом та й індивідуальні його втілення (ідіолекти підлітків) є тим дзеркалом, у якому ми, дорослі, мусимо впізнавати самих себе, бо мова підлітків – це здебільшого примірювання дітьми «дорослої» мови, їхня вербалізована реакція на справжні, а не декларовані дорослі цінності. Усвідомлення цього спонукало до пошуку інформаційних каналів, якими моделі дорослої комунікації передаються дітям. Зрозуміло, що ці канали є елементами системи «дорослий – дитина». Варто наголосити, що йдеться не стільки про ту «особливу» мову, якою дорослі звертаються до немовлят або малюків перших років життя, скільки про дискурс усього розмаїття комунікативних ситуацій, у яких вік співрозмовників постає визначальною характеристикою. Чи не найяскравішою дискурсивною практикою такого типу і є література для дітей – дитяча публіцистика, красне письменство, навчально-пізнавальна література.

Оскільки йдеться про текстову комунікацію, то через її опосередкований характер особливо-го статусу в ній набуває такий екстралінгвальний чинник, як **розрив у часі** між актом текстотворення та сприйняттям тексту [3, с. 8]. Опри-явлюють цей статус, на нашу думку, так звані слова-свідки.

Зауважимо, що словосполучення «слова-свідки» не належить до термінологічних. Це образна назва, якою І. Левонтіна окреслює коло слів, у яких,

як у краплині води, сконцентровано історико-культурну ситуацію [2, с. 94]. Для прикладу дослідниця наводить слово *неоднозначно* й аналізує той специфічний оцінний шлейф, що супроводжував його у СРСР на початку перебудови й гласності, коли вже не надто небезпечно було бути незгідним, але ще не стало звичним прямо говорити про чию-небудь категоричну незгоду з владою. Саме тоді настав зоряний час цього обережного й недоладного евфемізму періоду «напівгласності». Прикметно, пише дослідниця, що названий евфемізм зник так само раптово, як і з'явився. Епізод, пов'язаний з його вживанням, був настільки короткий, що не встиг потрапити під пильне око лексикографів, а тому не засвідчений у словниках.

Прикладом слова-свідка із сучасних українських текстів, написаних для дітей, вважаємо етикетне звертання *пан*, уживання якого супроводжується додатковими значеннями, а саме: «той, який стосується патріотично налаштованої частини українського суспільства або представника “українознавчої” професії», а також «той, який дає підстави віднести твір, у якому його вжито, до явищ української літератури». Власне, ці додаткові значення спонукають авторів уживати номінатив *пан* у контекстах, у яких у реальному житті він малоюмовірний. Порівняймо:

1. З діалогу школярів-підлітків з маленького містечка на Полтавщині:

– А я знаю, яким дивом, – повільно проказав Семко, коли діти зупинилися, аби передихну-

ти. – Я тепер згадав. Пам'ятаєте, як **пан** Бардін торік улітку на розкопки їздив? (Наталка та Олександр Шевченки, «Команда Мрії»)

(*пан Бардін*, за текстом, – директор місцевого краєзнавчого музею, археолог-аматор).

2. З діалогу безпритульних, до яких тільки-но приєдналася вівчарка:

– Скажіть, будь ласка, ви – **пан** Рекс? – спитала новенька, все ще не виходячи з-за рогу.

Рекс ніяково закрутився на місці й присів на задні ноги:

– Р-р-ргм, який там **пан** – просто Рекс!

– Ги-ги-ги! – зареготав Рага, впавши на спину. – Ой, не могу! **Пан** Рекс з облізлим хвостом і **пан** Рага з обідраним фейсом! (Галина Малик, «Злочинці з паралельного світу»)

(вівчарка, яка вживає слово *пан*, звертаючись до своїх товаришів по нещастю, колись жила в родині професора філології і саме там навчилася вишуканої мови).

Такі додаткові семи зумовили появу іронічної конотації слова *пан*, що теж зафіксовано в аналізованих текстах, пор.:

3. Суперагент занурився у підсвідомість і чітко, немов на екрані комп'ютера, побачив:

*Копняк Іван Абрамович,
він же Паскуденко-Поганський Олег Данилович,*

*він же Рекетиренко В. Г., він же Гурман Г.,
він же Чмир-Байстріюченко Едуард Арнольдovich,* –

професійний найманний вбивця із садистичними нахилами.

Жертву довго мучить і знущається з неї. Бойться лоскоту та шурів.

– Ну то що, **пане** Паскуденко-Поганський? Знову наші шляхи перетнулися? – Гриць пронизливо глянув у вічі рудого й торкнувся вказівним пальцем спускового гачка.

– Ги! – здоровило вишкірив золоті зуби. – Тільки не треба мене лякати! Ти думаєш, я не знаю, що Суперагент 000 не вистрелить у незброєного?

– Ваша правда, **пане** Чмир-Байстріюченко. Але ж є й інша зброя, – Суперагент 000 наблизився до рудого й легенько полоскотав його випнуту пузяку (Леся Воронина, «Суперагент 000»).

Слова-свідки, на думку І. Левонтіної, – це слова, що засвідчують стрімку архаїзацію цілих лексичних шарів. Раптом виявляється, що їх *не розуміють наші діти*. У зв'язку з цією ознакою (нерозуміння дітьми) варто наголосити на специфічній характеристиці текстової комунікації в системі «дорослий – дитина»: автор-дорослий і читач-дитина перебувають у різних картинах світу. Тож масштаб мовних змін для комунікантів абсолютно неспівмірний. Якщо для дорослих читачів відтинок часу, що не перешкоджає

адекватному розумінню хронологічно маркованої лексики, лежить у межах 50–100 років, то для дитини він істотно скорочується – може бути меншим за 5 років [1, с. 7]. Як свідчать психолінгвістичні експерименти, рівень сприйняття підлітками хронологічно маркованої лексики не перевищує 35 %, тобто лише третину таких слів (і то в кращому разі!) діти сприймають адекватно.

Отже, слова-свідки належать до хронологічно маркованої лексики, з-поміж якої дослідники виділяють: 1) абстрактну лексику, що позначає ідеологічні поняття (ідеологеми); 2) конкретно-предметну лексику, що позначає побутові реалії минулих епох (реалії побуту); 3) емотивну лексику, що змінила впродовж часу конотацію на нейтральну чи протилежну первісній.

Принагідно зауважимо, що поряд з термінами «слова-свідки» та «хронологічно маркована лексика» уживаними є «слова-ключі» (П. Денисов), «слова-символи» / «історико-культурні символи» (Н. Чулкіна), «маркери місць історичної пам'яті» (Ю. Караулов), «хронофакти», «маркери епохи» (М. Фоміна) тощо.

Аналіз та класифікацію хронологічно маркованої лексики ми здійснювали за хронологічним принципом. Тож спершу зосередилися на творах, написаних у радянські часи, – казці В. Нестайка «В Країні Сонячних Зайчиків» (видання 1959 р. і 2006 р.) та пригодницькій повісті цього автора «Тореадори з Васюківки» (видання 1984 р. та 2004 р.).

Варто зазначити, що специфічна лексика радянського періоду як уособлення епохи ґрунтовно досліджена. Поза увагою дослідників не залишилися і твори для дітей – як художні, так і навчальні. О. Дудко, зокрема, у праці «Хронологічно позначена лексика в текстах дитячої літератури ХХ століття: проблеми динаміки лексикону» подає загальну характеристику маркованої лексики, засвідченої в дитячій літературі; дала оцінку текстологічних проблем, пов'язаних зі змінами, до яких вдаються автори / редактори в сучасних виданнях. Дослідниця аналізує згадану лексику як елемент радянського дискурсу й робить висновок про те, що література для дітей надзвичайно залежить від ідеологічних, ціннісних та релігійних настанов, що панують у суспільстві, і ця залежність, безперечно, шкодить їй, знецінюючи мистецьку вартість.

Лексико-тематичні групи хронологічно маркованої лексики, що бере участь у лексичній організації аналізованих текстів, співвідносні з певними галузями радянської картини світу, радянського дискурсу. Цю відповідність узагальнено в таблиці 1, присвяченій творах В. Нестайка.

Таблиця 1. Хронологічно маркована лексика у творах В. Нестайка

Тематична група	Приклади (твір, з якого узятий приклад, позначено цифрою в дужках відповідно до порядкового номера у примітці)
1. Идеологеми	заокеанська країна Хуліганія (1), за океан (2), з-за океану (2), поневолення (1), гнобителі (1), злочинна діяльність (1), шкідники (1), шпигуни (1; 2), громадянська війна (2), герой громадянської війни (2), Велика Вітчизняна війна (2), фашист (2), державний злочин (2), діло/справа державне/а (2), атомна бомба з Америки (2), трудове виховання (2), треба вчитися, вчитися, вчитися (2), імперіалісти (2), палії війни (2), діти різних народів (2), американські агресори (2), реваншисти (2), Вермахт (2)
2. Советизми	дитяча колонія «Притулок маленьких друзів» (1), «Пожежна команда» (1), товариш (2), радянські люди (2), радянські учені (2), радянське свято (2), радянські композитори (2), піонерська пісня (2), передовик (2), кандидат у якісь науки (2), депутат (2), депутатський синок (2), загранична командировка (2), королева полів (2), товариші-громадяни (2)
3. Мілітарна лексика	бій (1), танк (1), гвинтівка (1), прикордонники (1), евакуюватися (1), ліквідувати (1), війна (2), друзі-солдати (2), іти в атаку (2), штурмовики-бомбовики (2)
4. Лексика, пов'язана з професійною діяльністю	кузня (1), зварка (1), кранівник (1), бригадир (1), столарувати (1), конструювати (1), вчитися на шевця (1), слюсар (1), звичайні робітники – робітники вищої кваліфікації (1), міліціонер (2), голова колгоспу (2), колгоспний шофер (2), колгоспники (2)
5. Реалії побуту	примус (2), виварка (2), ночви-вагани (2), «денатурчик» (2), «Столична» (2), бормашина (2), гармошка (2), [шкільні оцінки] – трійка (2), п'ятірка (2); двоєчник (2), переекзаменовка (2), майстерня (2), автомашини, прикрашена квітами та сосновими гілками, наче весільний поїзд (2)
6. Прецедентні феномени	Старик Хоттабич (1), Альонушка (1), Макаренко (2), розвідник Кузнецов (2), десь з-під Тамбова (2), «Известия» (2), космонавт Попович (2), Тарас Шевченко (2), «Мені тринадцятий минало» (2), наші радянські люди тортів ложками не їдять (2)

Примітка: 1 – «В Країні Сонячних Зайчиків»; 2 – «Тореадори з Васюківки»

Повноти відтворення радянської картини світу автор досягає не виправданим уживанням російнізмів у діалогах персонажів, пор.: *здорово, будь здоров, вроді, не бойсь, красаота, раз – і нету, Бац! І нет старушки!, гражданє пасажир!, ружйо, кажетсья, мальчик, дедушка, ізобретатель, руський человек, риск, отбой, во!, ученики, пацани, семочки, дайош!, принципиальний, не обітаємий острів* (приклади з видань радянського періоду). Аби запобігти комунікативним провалам, зумовленим нерозумінням слів, що вже стали історією, редактори сьогодні прагнуть осучаснити тексти, зняти ідеологічні штампи, які ускладнюють сприйняття або потребують спеціального тлумачення. У таблиці 2 здійснено порівняльний аналіз видань казки «В Країні Сонячних Зайчиків» 1959 р. та 2006 р.

Тексти для дітей сучасних авторів так само мають лексичні вказівки на час їх створення. Наведемо лише кілька прикладів.

4. Ще в містечку був кінотеатр «Супутник»... який **зайжджі столичні бізнесмени** намагалися **викупити**, щоб **перетворити на торговий центр**, але **громада міста**, на щастя, цього **не допустила** (Наталка та Олександр Шевченки, «Команда Мрії», 2008).

5. – А я **гімназій не кінчав**, мені прощається! – огризнувся Рата. – Мені ніколи було – я **БІСНІСОМ** займався!

– Яким бізнесом? – поцікавився Рекс.

– Не БІЗ-НЕСом, а БІС-НІСОМ: куди мене БІС НІС, туди я й ішов (Галина Малик, «Злочинці з паралельного світу», 1997).

6. Мала чаклунка на хвилинку задумалась і сказала:

– Ми можемо повстати хоч зараз – **разом нас багато і нас не подолати!** І, до того ж, ми не ймовірно сміливі (Аттила Могильний, «Мавка і мурашиний князь», 2006).

7. Чу взагалі хлопака добрячий, учора допоміг нам знешкодити озброєного грабіжника. І знаєте, ким виявився цей злодюга? Це був сам **Вітя Шапкар** (Сашко Дерманський, «Чудове Чудовисько», 2006).

Прикметно, що з-поміж хронологічно маркованої лексики сучасних творів для дітей немає радянських ідеологем і советизмів – хіба що в ролі слів-свідків, які вказують на посттоталітарний характер сучасного українського суспільства, залишкові явища радянськості в суспільній свідомості та бідність і побутову невлаштованість, характерні для сучасної України, особливо в містечках і селах подалі від столиці. Почастішали випадки вживання в текстах дитячої літератури емоційно забарвленої лексики – сленгізмів, жаргонізмів, розмовних знижених слів. Сучасні автори активно використовують лексику на позначення суспільно-політичних і побутових реалій. Та найцікавішими вважаємо контексти, у яких створено образи з використанням слів-свідків. Розглянемо приклади відповідних контекстів зі словами *мер, міський голова*.

8. У **мера** був такий же **короткий їжачок** на голові, як і в Рати. І очі в нього такі ж **нахабні й блискучі**, як у kota (Галина Малик, «Злочинці з паралельного світу»).

Таблиця 2. Порівняння текстів казки В. Нестайка «В Країні Сонячних Зайчиків» видань 1959 р. та 2006 р.

Видання 1959 р.	Видання 2006 р.
1. Перший розділ має назву «Притулок маленьких друзів». Власне, <i>притулок маленьких друзів</i> – це колонія, у якій мешканці Ластовинії переховували своїх дітей у період окупації країни хуліганцями.	1. Змінено назву першого розділу (його названо «Дід Маноцвітник»), додано вступні зауваги від імені цього персонажа про країну Ластовинію. Новий фрагмент – про циркові вистави в столиці Ластовинії, місті Рудограді, адже <i>захоплення цирком було в цій країні, так би мовити, національною рисою</i> .
2. Загальна характеристика Ластовинії в першому розділі: <i>Колись Ластовинія була вільною країною. І хоч темним і неписьменним був тоді веснянкуватий народ, однак не знав він ні поневолення, ні гнобителів</i> (с. 3).	2. Загальна характеристика Ластовинії в першому розділі: <i>Ластовинія завжди була вільною країною. І веснянкуватий народ не знав ні поневолення, ні гнобителів</i> (с. 9).
3. Опис Хуліганії відрізняється лише неістотними редакторськими правками:	
<i>Та одного разу в ластовинську бухту «Будь ласка», що була гостинно відкрита для всіх мореплавців, зайшли чужоземні кораблі з чорними вітрилами. Ця військова флотилія прибула з далекої заокеанської країни Хуліганії. Армія хуліганців виспала на берег і заповонила всю Ластовинію. Хуліганці почали грабувати і розоряти країну, кривдити її жителів. Вони примусили їх день і ніч працювати на себе і все, що виробляли ластовини, забирали і вивозили за океан, у свою Хуліганію</i> (с. 4).	<i>Та от одного разу в ластовинську бухту «Будь ласка», гостинно відкриту для всіх мореплавців, несподівано вдерлися чужоземні кораблі з чорними вітрилами. Це прибула військова флотилія з далекої заокеанської країни Хуліганії. Піратська армія хуліганців висадила на берег і заповонила всю Ластовинію. Хуліганці почали грабувати і розоряти країну, знущатися з її жителів. Вони примусили їх день і ніч працювати [на себе] і все, що виробляли ластовини, забирали і вивозили за океан, у свою Хуліганію</i> (с. 9–10).
4. Колонія «Притулок маленьких друзів» як натяк на колонії Макаренка і взірець дитячих виховних колективів: <i>Будували колонію самі діти, без допомоги старших</i> (в обох текстах – с. 6 і 11 відповідно). <i>Добре жилося дітям у колонії – спокійно й безпечно. Ніхто їх не кривдив, ніхто не знущався з них. Правда, все їм доводилося робити самим. Самі вони обробляли землю, самі вирощували фруктові дерева, самі господарювали. Хлопчики працювали в саду і в полі, рубали дрова, носили воду з криниці – тобто виконували всю чоловічу роботу. А дівчатка готували їжу, мили посуд, лагодили одяг, прали білизну</i> (в обох текстах – с. 8 і 12 відповідно).	
5. Советизми в тексті казки:	
Слон Бреус працював бригадиром слонів-крановициків (с. 9).	Слон Бреус працював бригадиром слонів-кранівників (с. 13).
6. Ім'я мавпи Мазлюка .	6. Ім'я мавпи Мандрика .
7. Текст казки, відповідно до доктрини СРСР, переобтяжений мілітарними образами , які зберігаються й у сучасному виданні: <i>Бреус, немов танк</i> (с. 10 і 14); <i>і раптом пролунав постріл</i> (с. 10 і 14).	
8. Ідеологеми в тексті казки: імена хуліганців, які напали на Веснянку, – Біль Каналія, Джон Дибуль, Том Павук ; Хуліганія – заокеанська країна ; хуліганці – жорстокі ; вони знущаються, грабують і вбивають ; цим нелюдам недовго панувати на нашій землі . Натомість є інші часи (наспився сон) – світлі, радісні. Немов гинуть лихі ворожі сили, валиться влада хуліганців і пропадає все темне і зле, що є на світі (с. 14 і 17).	
9. Сприйняття незрозумілої поведінки пана Морока (натяк на якийсь магичний ритуал):	
<i>В другій руці пан Морок держав довгий ніж. І цим ножем таємничий незнайомиць несамовито колов жовтого зайця, вишитого на хустинці. Веснянка аж очі витріщив від здивування – що за дурниця така?!</i>	<i>В другій руці пана Морока був кривий ніж. І цим ножем таємничий незнайомиць люто колов жовтого зайця, вишитого на хустинці. Веснянка аж очі витріщив від здивування – що за дурниця така?! Божевільний він, чи що?</i>
10. Опис Країни Сонячних Зайчиків:	
<i>Хлопчиків здалося, що він потрапив у величезний незвичайний квітник. Ніколи в житті він не бачив такої кількості різних квітів одразу. Та на землі це було й неможливо. Тому що поряд з першими тендітними квітами весни – пролісками – тут росли пізні осінні айстри та хризантеми... Всі квіти, які тільки є в природі, цвіли тут одночасно</i> (с. 32).	<i>Хлопчиків здалося, що він потрапив у величезний незвичайний квітник. Ніколи в житті він не бачив такої сили-силенної [різних] квітів одразу і таких різних. Та [на землі] деінде це було й неможливо. Навіть у найбільшій оранжереї найкращого ботанічного саду. Тому що поряд з першими тендітними квітами весни – пролісками – тут росли пізні осінні айстри та хризантеми... Всі квіти, які тільки є в природі, цвіли тут одночасно</i> (с. 29).

9. Спочатку виступав **міський голова**, який, як завжди, **зарядив довгу й нудну промову** (Наталка та Олександр Шевченки, «Команда Мрії»).

10. ...на сцені **розходився мер, замість речень** кидаючи в юрбу **гасла про честь, совість** та виховання молодого покоління... (Наталка та Олександр Шевченки, «Усе в шоколаді»)

У згаданих контекстах за допомогою виділених слів створено образи, що характеризують розвиток політичної системи сучасної України, прикметною рисою якої є зрощення колишньої компартійної номенклатури з криміналітетом. Щоправда, ці образи, як свідчать спостереження, майже не сприймають чи сприймають за до-

даткового тлумачення читачі тієї вікової категорії, якій адресовані цитовані твори, – молодші школярі та діти середнього шкільного віку.

Тож, як свідчить проаналізований матеріал, тексти художніх творів для дітей, створених і сьогодні, і раніше, хронологічно марковані. І саме ці маркери часу – свідки доби та її морально-етичних й ідеологічних настанов – є ключами до з'ясування мовних механізмів, які унаочнюють нерівність учасників дискурсу, опосередкованого дитячою книжкою, та дають підстави дослідникам метафорично визначати художню літературу для дітей «Попелюшкою літератури».

Здійснене дослідження дає змогу зробити такі висновки:

1. Істотні лексичні зсуви, що відбулися в мові впродовж останнього десятиліття ХХ – пер-

шого десятиліття ХХІ ст., яскраво засвідчує хронологічно маркована лексика в дитячих творах, бо саме її здебільшого й не розуміють сучасні діти.

2. Використання такої лексики авторами-дорослими та сприйняття її читачами-дітьми свідчить про неоднакову мету комунікації в учасників дискурсу, опосередкованого дитячою книжкою: автор прагне передати досвід, долучити до дорослої картини світу, чогось навчити, а читач, як правило, не поділяє цих настанов, прагнучи передусім розважитися, задовольнити свою цікавість. Саме в несумісності прагматичних настанов учасників дискурсу варто шукати пояснення суперечливій оцінці художньої вартості творів дитячої літератури й особливого статусу останньої з-поміж мистецтв.

Список літератури

1. Дудко Е. С. Хронологически отмеченная лексика в текстах детской литературы : проблемы динамики лексикона : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Рус. язык» / Елена Сергеевна Дудко ; Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. – СПб., 2010. – 21 с.
2. Левонтина И. Б. Слова-свидетели / И. Б. Левонтина // Мова тоталітарного суспільства : [збірник] / [відп. ред. канд. филол. наук Г. М. Яворська]. – К. : Центр близькосхідних досліджень, 1995. – С. 93–99.
3. Радзівська Т. В. Текст як засіб комунікації / Т. В. Радзівська ; ред. М. М. Пешак ; НАН України ; Ін-т української мови. – К. : [б. в.], 1993. – 194 с.

O. Danylevska

WITNESS WORDS IN THE UKRAINIAN CHILDREN'S BOOK DISCOURSE

The article offers an analysis of the usage of the chronologically market lexis present in books of contemporary Ukrainian children's story writers. A special consideration is given to the so-called witness words that help to portray a certain epoch. By substantiating a specific communicative status of such an extratextual factor as lag time between the act of the text creation and its perception, the study emphasizes inequality of the discourse participants mediated by the children's book. The author outlines the role of the witness words in the influence mechanisms manifested in the communication models of the "adult – child" system.

Keywords: sociolinguistics, text linguistics, children's book discourse, chronologically market lexis, models of communication in the system "adult – child".

Матеріал надійшов 12.03.2012